

morskiego od wojny i piractwa. Początkowo naukler — to właściciel statku, osobiście biorący udział jako kapitan w przewozie własnych i cudzych towarów. Pod koniec epoki klasycznej osoby będące właścicielami wielu statków transportowych zaczynały korzystać z usług kapitanów nie posiadających statków i źródła zaczynają wspominać także o nauklerach będących kapitanami cudzych statków. W dokumentach papirusowych *naukleros* jest przede wszystkim osobą, która bierze na siebie odpowiedzialność za transport. Poza wielkimi portami śródziemnomorskimi, *naukleros* — to nadal właściciel i kapitan statku transportowego. Z usług nauklerów korzystali kupcy prowadzący wielki handel morski, a jednocześnie istniał przez wiele wieków drobny handel morski nauklerów, który zniknął dopiero wtedy, gdy gruntowne zmiany w dziedzinie budowy statków uniemożliwiły dalszą konkurencję. Nauklerowie przetrwali do czasów Grecji pobizantyjskiej, ale zeszli do roli podoficerów marynarki handlowej.

Interwencja miast i monarchii hellenistycznych w dziedzinie handlu dalekomorskiego przejawiała się w postaci pobierania podatków od towarów importowanych lub eksportowanych oraz czuwania nad tym, by ten handel dostarczał lub nie tamował dopływu żywności. Handel morski był stale handlem wolnym i prywatnym. Zmieniały się tylko stopień i środki interwencji państwa. Podczas gdy w miastach greckich w okresie klasycznym ta interwencja miała charakter wyjątkowy i prowizoryczny, w monarchiach hellenistycznych i w czasach cesarstwa rzymskiego pojawiają się przepisy o charakterze stałym, dotyczące zaopatrzenia oraz poboru celi. Analiza odpowiednich przepisów dotyczących handlu morskiego doprowadza jednak także Autorkę do bardzo kontrowersyjnego wniosku, że w dziedzinie morskiej wymiany towarów nie istniała polityka handlowa. Następnie Autorka stwierdza, że powszechnie stosowane uregulowania kwestii dotyczących nawigacji morskiej wykształciły się w drodze zwyczajowej w środowisku osób związanych z żegluga morską, państwo zaś nie interesowało się kodyfikacją tych reguł zwyczajowych.

Instytucje handlu morskiego w rozpatrywanym okresie były wynikiem długotrwałej praktyki i bogatego doświadczenia. Jedynie *dikai emporikai* są instytucją sztuczną i nie dostosowaną ani do struktur handlu morskiego, ani do społeczno-politycznego ustroju Aten, wprowadzoną dla zaspokojenia aspiracji politycznych tego miasta-państwa. Jeśli chodzi o odpowiedzialność nauklera jako przewoźnika czy dłużnika z pożyczki morskiej, Autorka wyraża pogląd, iż była ona związana z warunkami naturalnymi i sytuacją, w których był wykonywany handel i transport morski. Ta odpowiedzialność powiększyła się z chwilą, gdy kupiec morski przestał towarzyszyć swoim towarom, a wierzyciel udzielający pożyczki morskiej nie mógł kontrolować, czy dłużnik ściśle przestrzega postanowień umowy. Autorka podkreśla szybkość rozprzestrzeniania się instytucji handlu morskiego i ich odporność na wszelkie zmiany w czasie.

Wielki nakład pracy, doskonałe wykorzystanie źródeł i odpowiedniej literatury, jasne i zwięzłe przedstawienie kwestii złożyły się na to, że pięknie i starannie wydana książka p. Vélissaropoulos stanowić będzie bardzo cenną pomoc przy badaniach prowadzonych przez historyków gospodarki i prawa świata antycznego.

CEZARY KUNDEREWICZ (Łódź)

Jean Gaudemet, *La société ecclésiastique dans l'Occident médiéval*, ss. 338; idem, *La formation du droit canonique médiéval*, s. 382, Variorum Reprints, London 1980, Collected studies series 116 i 111.

Światowej sławy romanisty i kanonisty, dziś emerytowanego już profesora Wydziałów Prawa w Paryżu i Strasburgu, prezesa Société Jean Bodin, doktora h.c. między innymi Uniwersytetu Jagiellońskiego i członka zagranicznego PAN — Jean Gaudemet nie ma potrzeby przedstawiać bardziej szczegółowo polskiemu czytelnikowi. Warto natomiast mu uprzytomnić, iż dzięki zabiegom kilku ośrodków przygotowane zostały ostatnio różne zbiory prac tego uczonego, ukazujących się w ciągu ponad czterdziestu lat na łamach wszystkich bodaj najpoczytniejszych czasopism specjalistycznych świata, różnorodnych, przeważnie trudno dostępnych ksiąg pamiątkowych, a także akt wielu kongresów. I tak staraniem ośrodka strasburskiego przygotowywany jest zbiór studiów na temat małżeństwa; Uniwersytet w Camerino wydał przedruk fotomechaniczny, w trzech tomach, studiów romanistycznych (*Etudes de droit romain*, vol. I - III, Camerino 1979, Pubblicazioni della Facoltà di Giurisprudenza dell'Università di Camerino, Ristampe 4, 1 - 3) i wreszcie oba prezentowane tu tomy zawierające łącznie 29 studiów z zakresu szeroko rozumianej kanonistyki średniowiecznej, ustroju kościoła i jego prawa.

W tomie zatytułowanym *Společnost' košcielna šredniowiečnego Zachodu* pomieszczono szesnaście tekstów powstałych w latach 1938 - 1980, opatrzonych kolejną, rzymską numeracją. Zgrupowano je w pięciu działach tematycznych: regiony i wspólnoty, papieństwo, episkopat, miejsca kultu, sądownictwo. Jednakże z punktu widzenia gatunków pisarskich uprawianych przez J. Gaudemet przedstawimy rzeczzone prace w podziale na trzy grupy — ujęcia syntetyczne, studia o charakterze monograficznym, wreszcie refleksje powstałe na marginesie nieustannie śledzonych nowości (notabene niemal każdy zeszyt „Revue Historique du Droit Français et Etranger” przynosi co najmniej jedną recenzję pióra tego badacza).

Do pierwszej spośród tak wydzielonych kategorii prac zaliczyliśmy teksty traktujące o: rozwoju prymatu papieskiego w okresie od V do XV w. (nr V), roli papieństwa w regulowaniu konfliktów międzynarodowych (VII), ewolucji udziału wspólnot wiernych w wyborze swych pasterzy (VIII), wreszcie o doktrynie, ustawodawstwie i praktyce kanonistycznej w zakresie ordaliów (XV). Na pograniczu pierwszej i drugiej grupy prac sytuuje się najnowszy spośród reprodukowanych tekstów (z 1980 r.) poświęcony doktrynie i ustawodawstwu kościelnemu tzw. okresu klasycznego (połowa XII — połowa XIV w.) w sprawie wzajemnych stosunków biskupów i kapituł katedralnych (XII). Można by go określić mianem syntetyzującej monografii. Krótszych i dłuższych ujęć monograficznych, w których Autor na podstawie pełnej bazy źródłowej i literatury przedmiotu formułuje nowe ustalenia i sądy, jest w tomie najwięcej, bo aż dziesięć. Podejmują one zarówno zagadnienia węzłowej natury, jak na przykład w przypadku rozważań nad kwestią celibatu w Dekrecie Gracjana (IV), zagadnieniem prymatu papieskiego w zbiorach kanonicznych (VI), czy najdawniejszymi formami ekskomuniki (XVI), jak też i kwestie drobniejsze. Zaliczylibyśmy do nich uwagi o: stosunku św. Augustyna do uchyleń ślubowi czystości (III), przejmowaniu w ustawodawstwie kościelnym kanonów soboru w Laodycei w sprawie wyznaczania biskupów (IX), symbolice sakry biskupiej (X), wkładzie biskupa Hippony w dzieło „specula” wzorowego biskupa (XI), wzajemnych relacjach w przypadku sediswakancji między biskupstwami Lyonu i Autun (XIII), czy kolejach losu kapituła 4 i 25 dekretu papieża Gelazego z 494 r. (w sprawie prymatu biskupa rzymskiego) w późniejszych zbiorach kanonicznych (XIV). Wreszcie refleksje. Zaliczyliśmy do nich dwa teksty, jeden traktujący o miejscu Nadrenii w kościele zachodnim (I) oraz w szczególności ten, poświęcony jakże ważkiemu i ciągle kontrowersyjnemu zagadnieniu manifestowania się różnymi czasami woli zbiorowej w kościele, uchwałą podejmowanym jednomyślnie i większością głosów (II), powolnemu torowaniu sobie drogi przez to ostatnie rozwiązanie, początkowo jedynie w przypadku elekcji (uwagi z 1960 r. na marginesie studiów P. Grossi, Y. Congar, L. Moulin, T. Elsener, A. Petrami).

Trzynaćście tekstów zawartych w tomie *Formowanie się średniowiecznego prawa kanonicznego* Autor podzielił również między pięć części tematycznych — spuścizna romanistyczna, ustawy i nakazy (*praecepta*), ustawodawstwo synodalne, Dekret Gracjana, ustawodawstwo partykularne. Proponowana wyżej klasyfikacja wedle gatunków pisarskich skłania do wydzielenia w tym przypadku jedynie dwu grup: po pierwsze, choć objętościowo stosunkowo niewielkich, syntetyzujących monografii, a następnie studiów monograficznych. Do pierwszej kategorii zdają się zaliczać: przedstawienie całokształtu problematyki związanej z *Breviarium Alarici* (nr I, przedruk z *Ius Romanum Mediae Aevi*), problem wpływów rzymskich na prawo monarchii frankijskiej V - X w. (II), ogólny rzut oka na ustawodawstwo synodalne Francji XII w. (VI), śledzenie wpływów prawa rzymskiego na Dekret Gracjana (IX). Pozostałe teksty przynoszą próbę rzucenia nowego światła na takie kwestie, jak: rola prawa stanowionego (III) oraz nakazów — *praecepta* (IV) w Dekrecie, spuścizna pseudosoboru w Nantes (falsyfikat z VII - IX w.) i jej funkcja (V), ustawodawstwo synodalne Narbonne w połowie XIII w. (VII) w stosunku do którego szkoda, że Autor nie uwzględnił ciekawych a znacznie wcześniejszych uwag angielskiego badacza E. W. Kempa (*Council and consent...*, 1961), teoria źródeł prawa w Dekrecie (VIII), prawo i słuszość (*equitas*) w Dekrecie i u dekretystów (X), powtórzenia niektórych tekstów (tzw. dublety) w zbiorze Gracjana (XI), rozważania nad regułą św. Kolumbana (XIII), wreszcie drugie pod względem objętości (pierwsze, nr II, liczy s. 58) wśród reprodukowanych tu tekstów (s. 47) poświęcone statutom biskupim doby karolińskiej na obszarach między Loarą a Renem (XIII).

Dopiero łączna lektura większej liczby rozproszonych początkowo, powstałych różnymi czasy tekstów o wiele lepiej pozwala ocenić ich walor, zastanowić się nad przyczynami, dla których z dorobkiem J. Gaudemet kojarzy nam się nie tylko zapewnianie kolejnych, a przysłowiowych białych plam na mapie wiedzy, ale również określnik — wartość. Ta z natury rzeczy stanowi jakiś wzorzec. Otóż zdaniem recenzenta, w szczególności trzy aspekty twórczości omawianego tu Autora powodują, iż zaliczyć wypada je i to bez wyjątku do gatunku „*exempla*”. Przede wszystkim, jak to mówią Francuzi, dysponuje Profesor „*d'une souveraine maîtrise*” nad wykorzystywanym, nader starannie dobieranym, materiałem źródłowym. Tylko absolutna biegłość w jego opanowaniu pozwala w następstwie formułować tak jasne, logiczne i przekonujące wywody, a także uzupełniać je nader plastycznymi zestawieniami tabelarycznymi, jak w przypadku tekstów VI czy XI w pierwszym spośród omawianych tomów, oraz III, VI i XII w drugim. Po wtóre, cechuje tegoż Autora szczególny dar widzenia norm prawnych w kontekście realiów stosunków społeczno-politycznych i kulturowych (rezultat dysponowania ogromną wiedzą ogólnohistoryczną). Wreszcie trzeci aspekt twórczości J. Gaudemet — stylistyka jego wywodów tak mówionych, jak i pisanych. Mówiąc o stylistyce mamy na myśli nie tylko dobór słów czy budowę poszczególnych okresów, ale również konstrukcję wywodów, wyważanie proporcji między wprowadzeniem, właściwym wywodem i konkluzjami.

Jak we wszystkich zbiorach studiów publikowanych przez wielce zasłużoną firmę „*Variorum Reprints*”, otwiera i tu omawiane prace krótki, odautorski wstęp, zamyka zaś indeks terminologiczny (zresztą sumaryczny) sporządzony dla wszystkich tekstów. Nadto w stosunku do omawianych prac dodano im wykazy wykorzystanych tekstów kanonistycznych.

Powielane metodą fotomechaniczną artykuły zachowują postać oryginalną, łącznie z paginacją. Uzupełniono je jedynie przez dodanie u góry każdej strony rzymskiej cyfry oznaczającej kolejność danego tekstu w tomie. Recenzentowi wydawałoby się poręczniejsze dodatkowe wprowadzenie ciągłej paginacji dla całego tomu. Umożliwiłoby to alternatywne cytowanie zebranych pism bądź wedle oryginału, bądź wedle tomu, w którym je przedrukowano po latach.

Niezależnie od tych wątpliwości technicznej jedynie natury wydawcy należy się głęboka wdzięczność za podjętą inicjatywę przybliżenia, szerszego upowszechnienia dorobku jeszcze jednego historyka prawa o światowej renomie (uprzednio ukazały się w tej samej serii m. in. zbiory tematyczne pism A. Marongiu, W. Ulmanna, S. Kuttnera, B. Tierney'a).

STANISŁAW RUSSOCKI (Warszawa)

Guido Kisch, *Die Kulmer Handfeste. Text, rechtshistorische und textkritische Untersuchungen nebst Studien zur Kulmer Handfeste*. (Forschungen und Quellen zur Rechts- und Sozialgeschichte des Deutschordenslandes, Band 2), Sigmaringen 1979, ss. X+243+4 tablice.

Książka ta jest przedrukiem fotomechanicznym 4 prac: *Die Kulmer Handfeste* (1931), *Studien zur Kulmer Handfeste* (1930), *Das Elbingen Privilegium von 1246* (1931), *Zur Geschichte und Bedeutung des Begriffes „ius teutonicum“, Deutsches Recht im Deutschordensgebiet* (1924). Autor uważa, że niczego w pracach swych zmieniać nie potrzebuje (s. VI). Jednakże ukazało się od wydania ich szereg nowych rozpraw i recenzji, dotyczących pośrednio czy bezpośrednio prawa chełmińskiego, jak np. recenzja Karola Koranyego¹. Ukazała się też praca H. Kleinau'a². W ciągu drugiej wojny światowej spłonęło lub zaginęło wiele źródeł, wśród nich oryginał chełmiński przywileju z 1251 r. wydany w dwóch egzemplarzach (chełmińskim i toruńskim). Przepadło też Manuale Konrada Bitschina³. Recenzentowi pozostaje więc uzupełnić braki książki sędziwego Autora, któremu widocznie nikt nie mógł pomóc.

Czytamy w książce o rękopisach gdańskich i królewskich, ale nie wiadomo, czy ocalały. Toruński oryginał przywileju chełmińskiego znajduje się w WAP Toruń, sygn. I A nr 1. Można też uzyskać fotografię w dużym formacie.

Autor wypowiedział się za datą 1233 pierwszego przywileju chełmińskiego, odrzucając datę roczną 1232. Przy analizie podstaw prawnych wypowiedział się też za autentycznością przywileju kruszwickiego Konrada Mazowieckiego z 1230 r., uważając sąd Seraphima za ostatnie słowo nauki. Jednakże istnieje literatura polemiczna na ten temat, a szczególnie ważne są poglądy G. Labudy⁴. Należałoby też uwzględnić recepcję prawa chełmińskiego poza Prusami. Miasta księstwa mazowieckiego z Warszawą i Płockiem na czele miały prawo chełmińskie, podobnie Pińsk i miasta Polesia w XVI i XVII w., a w Siedmiogrodzie Kronstadt (Brasów) od czasów Ludwika Wielkiego.

¹ Przewodnik historyczno-prawny, t. II, Lwów 1931, s. 214-218.

² H. Kleinau, *Untersuchungen über die Kulmer Handfeste*, „Altpreussische Forschungen”, Jg. 10, 1933, H. 2.

³ Z. H. Nowak, *Przydatność badawcza ksiąg miejskich chełmińskich z XIV i XV w.*, Acta Universitatis Nicolai Copernici — Historia 8, Nauki Humanistyczne 14, 1973, s. 74-83. W WAP Toruń znajduje się maszynopis katalogu Archiv der Stadt Kulm 2 z l. 1903-1907 wraz ze wstępem polskim z czasu po 1969, gdzie zaznaczono straty i ubytki.

⁴ Stanowisko Ziemi chełmińskiej w państwie krzyżackim w l. 1228-1454, „Przegl. Hist.”, 45, 1954, s. 230-337; tenże, *Die Urkunden über die Anfänge des Deutschen Ordens im Kulmerland und in Preussen in den Jahren 1226-1243*, w: Konstanzer Arbeitskreis, w druku. Kisch opiera się na pracy A. Seraphim, *Zur Frage der Urkundenfälschungen des Deutschen Ordens*, „Forschungen zur brandenburgischen und preussischen Geschichte”, 19, 1906, s. 1-87.